

Vera SMOLE

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU

Gosposka 13, SLO-61000 Ljubljana

POZICIJSKI RAZVOJ KRATKIH *o* IN *ȯ* V VZHODNODOLENJSKIH GOVORIH

Prispevek želi prikazati pozicijski razvoj kratkih *o* in *ȯ* v vzhodnodolenjskih govorih kot dokaz za močno sovplivanje soglasnikov in samoglasnikov; obenem pa lahko gledamo nanj s stališča meddialektalnih vplivov, saj naletimo nanj v dveh ločenih slovenskih dialektih, ki na eni strani mejita na akajoče, na drugi strani pa na ukajoče govore.

0. Vzhodnodolenjski govori se govorijo na področju, ki ga na severu omejujeta Šentrupert z okolico in Šentjanž, na vzhodu Krmelj in Raka z okolico, na jugu Gorjanci, na zahodu gre meja zahodno od Novega mesta proti Dobrničju z okolico in se konča v šentruperskih hribih posavskega hribovja. Na zahodu mejijo na osrednjedolenjsko narečje, na severu in vzhodu pa na sevniško-krški govor posavskega narečja, ki ima dolensko podlago z močnimi novejšimi štajerskimi vplivi.¹

0.1. Vzhodnodolenjski govori po eni strani ohranjajo tipične dolenske lastnosti, po drugi strani pa ne morejo biti imuni na štajerske vplive z vzhoda. Tako bi njihov slušni vtis še vedno lahko opisali z Ramovševimi besedami: izredno počasni in zategli govori z enakomernim ritmom in neintenzivnim artikuliranjem (Ramovš 1933: 154). Ohranjeno je kvantitetno in kvalitetno razlikovanje naglašanih samoglasnikov. Z najnovejšim naglasnim umikom (Toporišič 1992: 118) tipa *məglà* > *mə̇glà* so v nekaterih krajevnih govorih (npr. v šentruperskem) akuti

¹ Poimenovanja govorov in njihova krajevna opredeljenost je vzeta po Karti slovenskih narečij, Ljubljana 1990. Karto priredila: Tine Logar in Jakob Rigler na osnovi Ramovševe Dialektološke karte slovenskega jezika. Besedilo: Tine Logar.

možni tudi na kratkih zlogih. Kljub temu pa so intonacije manj izrazite kot v osrednji dolensjčini, saj imajo manjši tonski razpon. V zadnjih ali edinih besednih zlogih se je intonacijsko razlikovanje izgubilo – akutirani samoglasniki so prešli v cirkumfektirane; kar pa ne velja za tiste zadnje ali edine besedne zloge, ki so taki postali po modernem samoglasniškem upadu (Toporišič 1992: 109), npr. *má:st* 'mesto', *má:m* 'mami' Dsg.

Tipične dolenske značilnosti se kažejo tudi v samoglasniškem in soglasniškem razvoju, čeprav so zlasti kratki samoglasniki doživeli v mnogočem še nadaljen, predvsem pa bolj pester razvoj. Tu gre za mnoge položajne variante oziroma za sovpilvanje samoglasnikov in soglasnikov, ki pa se ga širše gledano da razložiti tudi z mednarečnimi vplivi.

0.2. V tem prispevku se bomo omejili zgolj na reflekse kratkih *o* in *o*, kjer je samoslasniška odvisnost od soglasniških okoliščin še posebno vidna. Za osvetlitev problema povejmo, da nekateri osrednjedolenski govori, ki mejijo na vzhodno-dolenske, poznajo z izjemo izglasnega *-o* popolno akanje kratkih *o* in *o*, sevniško-krški govori pa imajo v notranjih nenaglašanih zlogih *u* oziroma *o* (ukanje), v naglašanih pa *o* oziroma *uo*, v kolikor se še niso podaljšali. Prav tako sta v stiku z akajočimi govori na eni strani in z ukajočimi na drugi tudi rovtarsko črnovrško narečje in posavski zagorsko-trboveljski govor, ki poznata pozicijski razvoj teh dveh glasov v prednaglasnem položaju. torej jih imamo lahko za nekakšne prehodne govore, ki se sicer prilagajajo sosednjim, hkrati pa ohranjajo svojo identiteto.

0.2.1. Refleksi kratkih *o* in *o* bodo podrobneje obdelani predvsem na primeru šentruperskega govora in sicer iz dveh razlogov: ker je od tu na razpolago največ gradiva (Smole 1990) in ker je ta govor (poleg še nekaterih) položajno akanje in ukanje razvil skorajda do največje možne mere. Podrobnejša raziskava tega pojava, ki ga želi tudi krajevno natančno opredeliti, je še v teku, iz dosedanjih izkušenj pa vemo, da bistveno ne odstopa od siceršnjih meja vzhodnodolenskih govorov, čeprav jo ponekod presega (Gabrovka, Dobrava pri Dobrniču), drugod pa zožuje (okolica Novega mesta in Trebnjega), pri čemer moramo izvzeti tudi vsa večja naselja znotraj tega prostora, ki niso vaškega značaja.

0.3. Naj ob tej priliki opozorim na relativno slabo poznavanje tega zanimivega pojava, ki so ga do nedavnega (Smole 1990) omejevali bolj na prednaglasne zloge, kjer ga je z gradivom z Mirne prvi predstavil seveda Ramovš (Ramovš 1933: 155), »akanje v predtoničnih in kratko poudarejenih zlogih, po labialih in velarih pa *o* -> *u*-« (163) brez gradiva omenja tudi »za govor v pasu Krško, Videm, Leskovec, Brege in v savski dolini«, kar kaže na to, da je bil tak razvoj še na začetku stoletja veliko bolj razširjen, saj ga danes na tem področju ne poznajo več.²

² Glej gradivo na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Slabo poznavanje vzhodnodolenjskih govorov je povzročilo, da je bil ta pojav komajda omenjen v znameniti polemiki o izvoru akanja v šestdesetih letih, ki jo je s slovenske strani vodil J. Rigler. Tako ga v prvem prispevku (Rigler 1964) navaja v prednaglasnem položaju v posavskem (po Ramovšu) in črnovrškem narečju, v drugem (Rigler 1969) pa omenja tudi vzhodno dolenjščino.

1. Ker je bila denazalizacija v teh govorih zgodnja, imamo enak razvoj obeh glasov; do delnih razlik prihaja le v izglasju.

1.1. Novoakutirani *o* v zadnjem ali edinem besednem zlogu in *o* pod kratkim naglasom sta se za labiali, velari in labiodentali razvila v *uo*, za drugimi soglasniki pa v *a*:

buòp 'bob', *kuòš*, *puòt* 'pod', *škuòf*, *uòu* 'vol'; *bərlāk* 'brlog', *kràp*, *atràk*, *snàp*, *stàu* 'stol', *stràp*, *štàk*, *šràk* 'širok', *usàk* 'visok' in *stràk*, *sà* 'so' 3pl.

1.2. Pred naglasom in v ponaglasnih zlogih ne za /k g h x p b m v f/ in ne za palatali pozna govor položajno akanje, za zgoraj omenjenimi glasovi ukanje, v vzglasju pa samo akanje:

capà:t, *damà:.*, *klabù:k*, *prasù:.*, *stapá:u* 'stopalo' in *dabrà:va*, *raçì:ca*, *sa-sà:da*, *zabìe* Npl; *brí:taf*, *là:tas*, *puá:tak*, *siératka*, *stá:rast*, *žá:last* in *žá:lat*;

kulá:n 'koleno', *guspudà:r*, *xudf:l* 'hodili' part., *pugrièp*, *bulà:n*, *mudràs*, (v)udìe 'vode' Gsg, *futà:l* 'fotelj' in *mužà:* Gsg, *putì:* Gsg; *fá:jmuštar*, *já:guda*, *má:škure*;

abərvì:., *altà:r*, *arā:x* *agrá:je*, *amužèt* in *atrùobi*.³

Za nekoč palatalnimi soglasniki (/j/ < j, *ń*, /l/ < *l*, /č, ž, š/ pa imamo nekaj primerov s preglasom v prednaglasnih zlogih: *čəfutàt* 'čofotati', *čəkulà:da*, *jəkà:la* part., *špiért sje*.

1.3.1. V izglasju se *-o* razvija nekoliko drugače:

– za soglasniško skupino, ki se konča na /l v/, se zoži v *-u*: *górlu*, *purjá:slu* 'poreslo', *sjá:dlu* 'sedlo', *spjá:klu* 'speklo' part., *ustrá:šlu* part.; *bugà:st(v)u*, *kralièst(v)u*;

– za soglasniško skupino, ki se končuje na /r m n/, *-o* onemi, pred zvočnikom pa se razvije polglasnik: *čý:dən*, *dá:bər* 'dobro', *navá:rən*, *pí:səm*, *plá:tən*;

– kadar je pred *-o* samo en soglasnik ali soglasniška skupina zapornik + pripornik, *-o* onemi in beseda se skrajša za en zlog: *glabuá:k* 'globoko', *gná:st* 'gnezdo', *kupj:t*, *lá:t*, *má:u* 'malo', *má:st*, *tù:lk* 'toliko', *ví:n*;

³ Kljukica pod *i* in *u* označuje nenapeto izgovorjavo, *ɛ* je prednji polglasnik ejevske barve.

– ko je pred *-o* soglasniška skupina, ki se končuje na labial ali velar, se labiovelarizira v *-uo*: *dà:čkuo*, *Má:rkuo*, *Stà:nkuo*, *tà:ɣuo*.

1.3.2. Izglasni *-o* ima še več pozicijskih refleksov:

– v A in Isg ženske a-jevske sklanjatve imamo za /d t c z s l n r/ *-a*, za nekoč palatalnimi soglasniki po preglasu *-e/je*, za velari, labiali in labiodentali pa *-uo*: *na klá:da*, *na salà:ta*, *š štrj:ca*, *u kurj:za*, *u štá:la*, *u gju:ra*; *z vâ:je*, *na čâ:šje*, *na zjemle*, *s svâ:čje*, *na mrâ:žje*, *u xj:šje*; *na lj:puo*, *s slâ:muo*, *ž žâ:juo*, *s krâ:uo*;

– preglasil se je tudi v glagolski obliki za 3pl (položaj za palatalom), labiovelariziral pa za 1pl (položaj za labialom): *dâ:laje*, *pj:šje*; *dâ:lamuo*, *pj:šemuo*.

1.4. Kot v črnovrškem narečju (Rigler 1966) tudi v šentruperskem govoru ta princip ne deluje, če *o*-ju sledi labial /u v/; pride namreč do disimilacije in tako do akanja: *fěžau*, *spàut* 'spoved' (celo dolgi *o* se skrajša), *gauâ:rt* 'govoriti', *kavâ:č*, *pərpauðvât* 'pripovedovati'.

1.5. V povedi bi se to slišalo takole: *Má:ma mę j pərpauðvâ:la dję sa sasâ: dau sujju lâ:puo stá:ra xj:šje agrâ:dę z mrâ:žje*, *na vârt pa pusâ:dę ana xry:škuo*, *čičšple*, *čâ:šje pa marâ:lca*, *pu tlâ:x pa pusjâ:l*, *trâ:uo*. 'Mama mi je pripovedovala, da so sosedovi svojo lepo staro hišo ogradili z mrežo, na vrt pa posadili eno hruško, češpljo, češnjo in marelico, po deh pa posejali travo.'

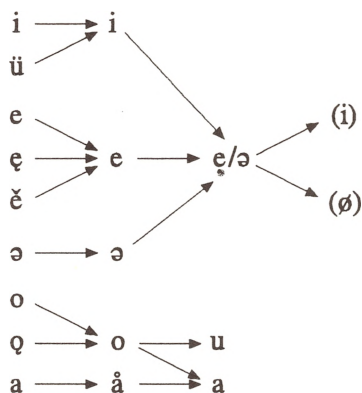
2.1. Delno razlago (zaradi nepopolne identičnosti samega pojava) najdemo v Riglerjevem članku Fonološka problematika slovenskega črnovrškega dialekta (1966: 108-109). Na kratko bi jo povzeli takole: V črnovrškem narečju so samoglasniki začeli močno vplivati na izgovor soglasnikov. Palatalni samoglasniki so vplivali na soglasnike s palatalizacijo, labializirani pa z labializacijo. Pri kratkih samoglasnikih se je labializacija kot diferencialni znak opustila, prenesla pa se je na soglasnike, kjer se je kmalu izgubila, le velari so jo obdržali dalj časa. Če je bil v naslednjem zlogu labial, se je disimilativno opustila. Ko so se palatalizirani soglasniki fonemizirali (to narečje jih ima še danes), je postalo skoraj nujno, da se umaknejo labializirani velari. Toda diferencialni znak labializacije se ni izgubil, ampak samo ločil od velara. V nenaglašanih zlogih, kjer je po novejših razvojih spet obstajal *u*, se je labializacija prenesla na samoglasnik in dobili smo /u/. V kratkih naglašanih zlogih, ki pa labializiranega samoglasnika niso poznali, se je labializacije izločila med velarom in samoglasnikom kot *u/w*. Torej:

$$K^{\circ} + A > K + u$$

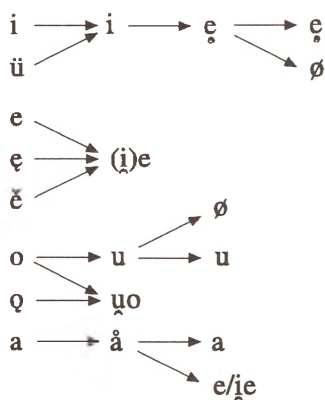
$$K + \tilde{A} > K + w + \tilde{a}$$

Pomembno je še to, da se v tem narečju v položaju za velarom ohrani tudi sicer reducirani *u*, torej gre za sovpad *o* in *u* za velari.

3.2. Samoglasniki v prednaglasnih in ponaglasnih zlogih:

3.3. Nenaglašeni izglasni samoglasniki:

4. V vzhodnodolenjskih govorih bi lahko našli še kar nekaj pojavov, ki jih lahko razlagamo kot posledico mednarečnih vplivov – naj za primer navedem že zgoraj omenjeno izgubo tonemskih opozicij v izvorno zadnjih ali edinih besednih zlogih ali pa dolgo obliko nedoločnika pri nekaterih glagolskih vrstah – vendar so to že teme za morebitna naslednja tovrstna srečanja.

NAVEDENKE:

- T. L o g a r , 1989: v mentorski oceni avtoričinega magistrskega dela Govor vasi Šentrupert in okolice (glasoslovje in naglas).
- F. R a m o v š , 1933: Kratka karakteristika slovenskega narečja na Dolenjskem, *Zbornik Miletić* (Sofija), 153-163.
- J. R i g l e r , 1964: K probleme akaj'ja, *Voprosy jazykoznanija* (Moskva) 13/5, 36-45.
- 1966: Fonološka problematika slovenskega črnovrškega dialekta, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* (Novi Sad) 9, 97-111.
- 1969: Obščeslavjanskoe značenje problemy akan'ja, *Voprosy jazykoznanija* (Moskva) 3, 47-58.
- V. S m o l e , 1990: Govor vasi Šentrupert in okolice, *Razprave SAZU XIII* (Razred za filološke in literarne vede), 257-273.
- J. T o p o r i š i č , 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*, Ljubljana: Cankarjeva založba.

THE POSITION-DEPENDENT DEVELOPMENT OF SHORT *o*
AND *o* IN THE DIALECT OF EASTERN DOLENJSKO

Summary

Changes in short vowels may either go beyond dialect borders or affect narrower areas, sometimes even being different from one village to another. Replacements of other vowels by *a* and *u* respectively, as well as umlaut, are instances of the present-day vowel reduction, while diphthons of word-final *-e/-e* and *-o/-o* results from a development of consonants (simplification of palatalised and labialised consonants into asynchronous consonant clusters). The extreme position-dependent replacement by *u* (in post-velar, post-labial and post-labiodental positions) and by *a* (in all other post-consonant positions) and the umlaut (after functionally soft consonants: /j/ < j, /ń/ < /, /č/ < /š/) both in the local speech of Šentrupert and in the dialect of Eastern Dolenjsko in general can be explained as a result of inter dialectal influences: at same places in the west, Eastern Dolenjsko is bordered by *a*-replacing speeches, and in the east by *u*-replacing speeches, the Eastern Dolenjsko speech supposedly providing a transition between the two.